

EULIMENE

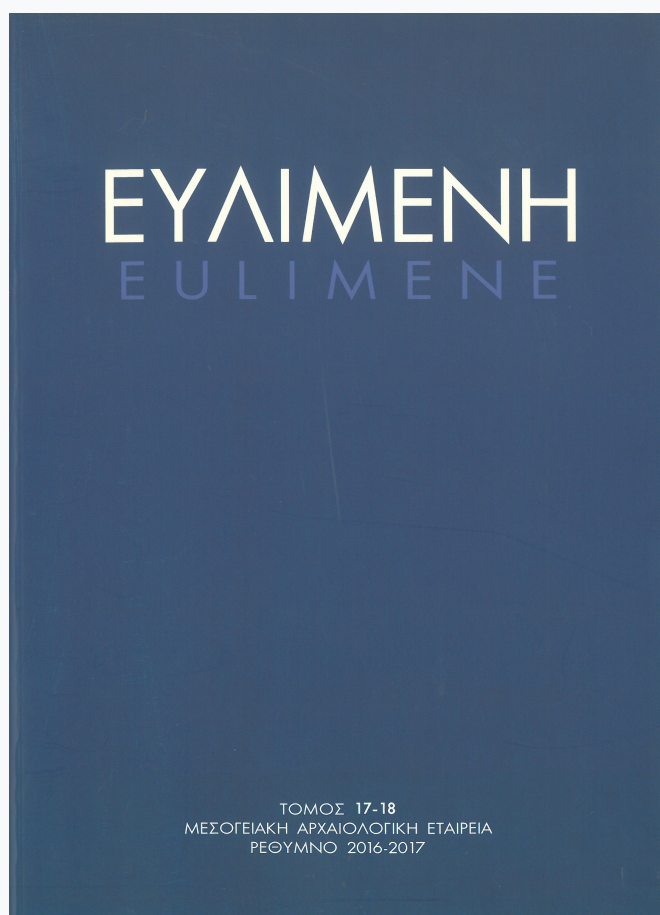

Vol 17 (2016)

EULIMENE 17-18 (2016-2017)

Ομάδα ειδωλών από το Σπήλαιο του Μελιδονίου

Μαρία Πατεράκη

doi: [10.12681/eul.32819](https://doi.org/10.12681/eul.32819)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 17-18
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2016-2017

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Γεωργία Παπαρηγορίου (Ρόδος)

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Maria Achiola (Rhodes)
Georgia Papagrigoriou (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2016-2017
EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132

(stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR

85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 17-18 (2016-2017)

List of Contents
EULIMENE 17-18 (2016-2017)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	vi
Μαρία Πατεράκη , Ομάδα ειδωλίων από το Σπήλαιο του Μελιδονίου	1
Ιωάννης Φραγκάκης , Μαρμάρινη κεφαλή από τη Φαλάσαρνα	17
Stella Drougou , The lantern (<i>lychnouchos</i>) of Vergina-Aegae	33
Ευαγγελία Δήμα και Ελένη Τσακανικά , Θεατρικά προσώπεια από τη Ρόδο ως πλαστικός διάκοσμος σε χρηστική κεραμική — I	45
Elizabeth Angelicoussis , The Lansdowne legacy: A puteal in the Michael C. Carlos Museum, Atlanta	87
Κατερίνα Βουλγαράκη , Το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παλαιές ταυτίσεις, πρόσφατες θεωρίες, νέες ερμηνείες.....	99
Παρουσίαση Συνεδρίου / Conference Review	
Religion and Cult in the Dodecanese during the first millennium BC –International Conference, University of the Aegean, Rhodes, 18-21 October 2018 (Juliane Zachhuber and Nicholas Salmon)	141

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Μαρία Πατεράκη, Ομάδα ειδωλίων από το Σπήλαιο του Μελιδονίου, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 1-16.

A group of figurines from the Melidoni Cave. In this paper a group of five clay figurines from Melidoni Cave, at Rethymno, Crete, is examined. The earliest example is a male figurine (figurine 1) that can be dated in MMIII/LMIA period. Three figurines (figurines 2, 3 and 4) are dated to the Subminoan period. Figurine 2 belongs to the type of the goddess with the raised hands, but because of the find-spot it must be considered as a dedication and not as a cult idol. Figurines 3 and 4 belong to the type of the figurines that bear both arms at the flanks of the body. The type was considered to be an eighth century B.C. loan from the Eastern iconography, but this view must be reconsidered. Figurine 5 is preserved in a fragmentary condition and shows a standing woman that reproduces the pudency gesture. It is dated to the Protogeometric period.

With respect to the information drawn from this group of figurines concerning the nature of the worshipped deity or deities, it seems that the female figurines were dedicated by women to a female fertility deity. The existence of the phallus-like stalactite in the Raulin Hall, where all the figurines were found, might indicate a male deity. In that case one might assume that both male and female deities were worshipped, for instance, the well-known couple of Aphrodite and Hermes from the sanctuary of Symi Viannou.

Ιωάννης Φραγκάκης, Μαρμάρινη κεφαλή από τη Φαλάσαρνα, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 17-32.

Marble head from Phalasarna. A female marble head found in Phalasarna was a high-quality work of sculpture and seems to be part of a large funerary monument. Compared to other sculptures of the fifth and fourth centuries B.C. we can assume that it was the work of a sculptor from Athens, who most likely immigrated and worked in west Crete. Because of the resemblance of its characteristic details to fourth century B.C. sculptures, we can assume that this marble head can also be dated to c. 370-350 B.C.

Stella Drougou, The lantern (*lychnouchos*) of Vergina-Aegae, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 33-44.

Ο λυχνούχος από τις Αιγές-Βεργίνα. Στη μικρή αυτή μελέτη παρουσιάζεται ο χάλκινος λυχνούχος από τον μεγάλο Μακεδονικό Τάφο ΙΙ (του Φιλίππου Β΄) στις Αιγές-Βεργίνα. Όλα τα γνωστά παραδείγματα (από τη Μακεδονία και την Θεσσαλία, κατασκευασμένα από μέταλλο ή πηλό) χρονολογούνται στον τέταρτο αι. π.Χ. και χρησιμοποιούν ως ταφικά κτερίσματα. Τα δύο σωζόμενα χάλκινα παραδείγματα του ξεχωριστού αυτού σκεύους, κυρίως αυτό της Βεργίνας με την ξεχωριστή διακόσμηση του, αποδίδουν τα κύρια χαρακτηριστικά της τέχνης της μεταλλουργίας στην αρχαία Μακεδονία κατά τον τέταρτο αι. π.Χ.

Ευαγγελία Δήμα και Ελένη Τσακανίκα, Θεατρικά προσωπεία από τη Ρόδο ως πλαστικός διάκοσμος σε χρηστική κεραμική — I, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 45-86.

Theatrical masks from Rhodes as a plastic decoration in utilitarian pottery. Rescue excavations in the city of Rhodes during the last decades have brought to light numerous theatrical masks, which were used as relief decoration on pottery, specifically on the high pedestals and the supports of the Hellenistic braziers. This paper focuses on 74 terracotta theatrical masks and a mould. They can be divided in two groups based on their typology: (a) characteristic figures of the New Comedy and (b) Dionysian context (Dionysus, Pan, Silenes and Satyrs). Portable braziers were common cooking vessels, of which the manufacture has been dated from the second to the end of the first century B.C. Despite their wide distribution from Asia Minor and the islands of the Aegean Sea to Egypt, and from Syro-Palestine to South Italy and Sicily, scholars assume that their origin is from the islands of the Aegean Sea.

Elizabeth Angelicoussis, The Lansdowne legacy: A puteal in the Michael C. Carlos Museum, Atlanta, *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 87-98.

Η κληρονομιά του Lansdowne: Ένα πηγαδόστομα στο μουσείο Michael C. Carlos στην Ατλάντα. Τον 17^ο και 18^ο αιώνα παρατηρείται μία ιδιαίτερη προτίμηση για τα αρχαία μάρμαρα στη Μεγάλη Βρετανία. Ανάμεσα στους μεγάλους συλλέκτες έργων της αρχαιότητας, που κατάφεραν να συγκεντρώσουν στη συλλογή τους υψηλής ποιότητας γλυπτά, βρισκόταν και ο Marquess of Lansdowne, ο οποίος δημιούργησε μία τεράστια συλλογή εντυπωσιακών έργων από τον αρχαίο κόσμο. Η συλλογή δημοπρατήθηκε και διασκορπίστηκε από το 1930 και μετά, με αποτέλεσμα ορισμένα από τα έργα αυτά να καταλήξουν σε συλλογές της Αμερικής. Ένα σπάνιο πηγαδόστομα εξαιρετικής τεχνοτροπίας, που το 2006 αποκτήθηκε από το μουσείο Michael C. Carlos, αποτελεί το αντικείμενο μελέτης στο παρόν άρθρο. Αρχικά παρουσιάζεται η πορεία του έργου μέχρι την κατάληξή του στη συλλογή του μουσείου του Michael C. Carlos. Ακολουθεί ενδελεχής παρουσίαση του έργου με λεπτομερή περιγραφή της διονυσιακής σκηνής που το κοσμεί και ανάλυση των συμβολισμών της.

Κατερίνα Βουλγαράκη, Το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Παλαιές ταυτίσεις, πρόσφατες θεωρίες, νέες ερμηνείες. *EYAIMENH* 17-18 (2016-2017), 99-140.

The Acheron Necromanteion: old identifications, recent theories, new interpretations. The present study re-examines the evidence concerning the use of the complex, which was excavated by Sotirios Dakaris on the hill of Mesopotamon in ancient Thesprotia and was identified with the Acheron Necromanteion. The complex was built in the end of the fourth and the beginning of the third century B.C., and consisted of a central three-aisled building with massive stone walls containing a main room and auxiliary chambers, an underground chamber underneath the main room -variously identified to a crypt, a cistern or a cellar-, three annex corridors and a later open courtyard surrounded by rooms. In 1978, the German archaeologist Dietwulf Baatz considered that the site was a fortified residence of a local ruler, also that the central building was a two-storied tower, where six catapults temporarily stood, in the times of the Roman invasion to Epirus (168/167 BC).

However, the architecture, the finds and the stratigraphy has proven that this is untenable. Similarly untenable are various alternative proposals regarding the function of the building, e.g. communal storage building, fortress. Thus, as it is supported by recent geological research, we have maintained the identification of this place with the Necromanteion. Furthermore, a new reconstruction of the ritual actions which were taking place there has been proposed, based on the recent studies which underline the sophisticated architecture of the underground chamber and its unique acoustic characteristics, similar to a modern anechoic chamber, which were certainly relevant to the necessities of the cult of the dead.

ΟΜΑΔΑ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΜΕΛΙΔΟΝΙΟΥ

Τα ειδώλια που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφικών εργασιών της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, οι οποίες διενεργήθηκαν σε περισσότερες από μία ανασκαφικές περιόδους, αρχικά από τον Γιάννη Τζεδάκι και την Ειρήνη Γαβριλάκη¹ και στη συνέχεια από την Ειρήνη Γαβριλάκη,² στο σπήλαιο του Μελιδονίου (**εικ. 1**) αποτελούν το αντικείμενο μελέτης αυτού του άρθρου. Όλα είναι ανθρωπόμορφα και μερικά από αυτά έχουν δημοσιευτεί και παλαιότερα.³ Προέρχονται από την περιοχή του μυχού (αίθουσα Raulin), που βρίσκεται βόρεια της αίθουσας των Ηρώων. Ο χώρος αυτός, που έχει σαφώς απόκρυφο χαρακτήρα εξαιτίας των περιορισμένων διαστάσεών του, της παρουσίας υδατοσυλλογής, της ύπαρξης σταλαγμίτη που κυριαρχεί στο κέντρο του και της εισόδου στον βαθύτερα ευρισκόμενο θάλαμο (αίθουσα Pashley), ονομάζεται και Κρύπη⁴ (**εικ. 2**).

Στο ανατολικό τμήμα του μυχού, οι επιχώσεις ήταν αδιάταρακτες. Η ανώτερη αποκάλυψε κατάλοιπα πυράς της ΥΜΙΙΙ περιόδου (**εικ. 3**), ενώ, κάτω από αυτήν, εντοπίστηκαν δύο λιθοσωροί και κατάλοιπα πυρών που χρονολογούνται στην ΜΜΠΙΑ/ΥΜΙ περίοδο, κατά την οποία ξεκίνησε και η λατρευτική χρήση του σπηλαίου (**εικ. 4**). Τα υποκείμενα στρώματα ανήκουν στη Νεολιθική περίοδο, οπότε το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοικίας. Δυτικά των λιθοσωρών, βρίσκεται ο μεγάλος φαλλόσχημος σταλαγμίτης που αναμφισβήτητα αποτελεί το κέντρο της λατρείας του χώρου. Η περιοχή του μυχού μεταξύ των λιθοσωρών και του σταλαγμίτη, στην οποία εντοπίστηκαν τα περισσότερα ειδώλια, είχε διαταραχθεί ήδη από την αρχαιότητα. Επιπλέον, σε αρκετά σημεία, εντοπίστηκαν και ενδείξεις λαθρανασκαφής. Το δυτικότερο τμήμα του χώρου καταλαμβάνεται από την υδατοσυλλογή, η οποία με τη σειρά της απέδωσε πολυάριθμα αρχαιολογικά ευρήματα.

Το **ειδώλιο 1 (εικ. 5α-γ)** προέρχεται από το ανατολικό τμήμα του μυχού. Βρέθηκε μαζί με ένα άωτο κωνικό κύπελλο, κοντά στο βόρειο τοίχωμά του και σχεδόν απέναντι από την είσοδο στην αίθουσα Pashley. Σώζεται αποσπασματικά και διατηρείται το ανώτερο τμήμα του, από το ύψος της οσφύος. Επιπλέον λείπει μικρό τμήμα του δεξιού αυτιού, το δεξί χέρι και τμήμα του κορμού, καθώς και του καρπού του αριστερού χεριού που κάμπιπται και ακουμπά στο στήθος. Ο κορμός και ο λαιμός είναι σωληνοειδείς. Τόσο η

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη συνάδελφο Ειρήνη Γαβριλάκη για την παραχώρηση του υλικού προς δημοσίευση, καθώς και για την πολύπλευρη και πολυσήμαντη βοήθειά της. Επίσης τον συνάδελφο Επαμεινώνδα Καπράνο που διέθεσε αρκετό από τον πολύτιμο χρόνο του σε γόνιμες συζητήσεις μας.

² Τζεδάκις και Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1987 και 1989/1990· Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1988· Τζεδάκης και Γαβριλάκη 1995· Γαβριλάκη 1992, 1988/1990, 1994/1996, 2010.

³ Κεφαλίδου 2006, 244-245, 264-266.

⁴ Τζεδάκης και Γαβριλάκη 1995, 888, **εικ. 2**.

θόλος όσο και η οπίσθια πλευρά του κρανίου αποκτούν σφαιρικό σχήμα με την προσθήκη κομματιών πηλού. Οι κοιλότητες των οφθαλμών και της μύτης διαμορφώθηκαν με τα δάχτυλα. Τα μάτια δηλώνονται με δύο επίθετα δισκάρια μεγάλου, σχετικά, μεγέθους. Τα περυγίσχημα αυτιά είναι και αυτά επίθετα. Ενδείξεις για το φύλο της μορφής δεν σώζονται, αν και η απουσία πλοκάμων πιθανόν δηλώνει ότι είναι γένους ανδρικού.⁵

Το ειδώλιο με την απλουστευμένη απόδοσή του, ανήκει στη ΜΜ περίοδο. Αν και αυτός ο τρόπος απόδοσης των μορφών ανακαλεί στη μνήμη ειδώλια της Προανακτορικής Εποχής, υπάρχουν παραδείγματα της ΜΜ περιόδου που δείχνουν ότι οι τεχνίτες της εποχής εξακολουθούσαν να αποδίδουν τις μορφές και με αυτόν τον τρόπο.⁶ Ο σωληνοειδής κορμός, ο οποίος αποτελεί μία ενότητα με το λαιμό και το κεφάλι, απαντά σε αρκετά πήλινα ειδώλια.⁷ Το ίδιο και ο τρόπος ανάπτυξης του βραχίονα, ο οποίος μόλις διακρίνεται από τον κορμό και τα ραβδόσχημα χέρια. Η απόδοση των οφθαλμών με επίθετα δισκάρια αποτελεί συνηθισμένο στοιχείο της μινωικής πλαστικής και απαντά σε αρκετά ειδώλια.⁸ Ομοιότητες ανιχνεύονται ως προς τη διάπλαση του προσώπου με το αποσπασματικά σωζόμενο ειδώλιο της Συλλογής Μεταξά (αρ. 709), το οποίο χρονολογείται στη ΜΜΙΙ/ΥΜΙΑ περίοδο.⁹ Από τεχνικής άποψης, παρατηρούνται ομοιότητες και με άλλα ειδώλια της Συλλογής Μεταξά (αρ. 693, 692, 726, 694, 708, 688, 687), τα οποία επίσης τοποθετούνται στην ΜΜΙΙ/ΥΜΙΑ περίοδο.¹⁰ Η χρονολόγηση του ειδωλίου βάσει των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών επιβεβαιώνεται και από την κεραμική του στρωματογραφικού ορίζοντα στον οποίο εντάσσεται: προέρχεται από ένα επίπεδο ΜΜΙΙΑ/ΥΜΙ αγγείων που είχαν τοποθετηθεί κυρίως στην περιοχή της εισόδου στο μυχό, αλλά και πάνω σε εκτεταμένα ίχνη καψίματος, απέναντι από αυτήν.¹¹

Για τη χειρονομία του ειδωλίου λίγα μπορούν να ειπωθούν, καθώς λείπει τελείως το δεξί χέρι. Το πιθανότερο όμως είναι και τα δύο χέρια να ακουμπούσαν στο στήθος, επαναλαμβάνοντας την τυπική ανδρική χειρονομία που απαντά όχι μόνο σε πήλινα, αλλά και σε χάλκινα ανδρικά ειδώλια.¹²

Το **ειδώλιο 2 (εικ. 6α-δ)** εντοπίστηκε μέσα στην επίχωση του μαύρου καμένου χρώματος που αποκαλύφθηκε μεταξύ του δυτικότερα ευρισκόμενου λιθοσωρού και της υδατοσυλλογής. Πρόκειται για ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία, πλην ελαχίστων αποκρούσεων, σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, αφού λείπουν μόνο το δεξί της χέρι και τμήμα της μεγάλης μύτης της. Το πλάσιμο της μορφής δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένο. Ο ρομβοειδής κορμός εμφανίζει κλίση προς τα πίσω και δεξιά της. Ο λαιμός

⁵ Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 86.

⁶ Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 79.

⁷ Μοιάζει με τα ειδώλια από τον Πετσοφά, τα οποία, όμως, χρονολογούνται στη ΜΜΙ περίοδο. Συγκεκριμένα, ομοιότητες ως προς τη διαμόρφωση του κορμού ανιχνεύονται στο ειδώλιο 1.1.30 της ομάδας Α, καθώς και το ειδώλιο 1.1.4 της ομάδας C του Rutkowski. Με το δεύτερο ειδώλιο παρατηρείται ομοιότητα και στον τρόπο δήλωσης της μύτης και των οφθαλμικών κογχών: σχετικά, Rutkowski 1991, 23, εικ. 7.6 και πίν. XXII 4-5, καθώς και 24, πίν. IV: 1-3 αντίστοιχα.

⁸ Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 81. Ωστόσο, η απόδοση των οφθαλμών με επίθετα δισκάρια δεν αποτελεί το μοναδικό τρόπο δήλωσής τους, βλ. Rutkowski 1991, 27.

⁹ Rutkowski 1991, 23, σημ. 7 και Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 26, εικ. 22.

¹⁰ Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 27-30: 25-28 και 35-36: 40-42. Τα ειδώλια με αριθμό 25 και 26 χρονολογούνται στην ΜΜΙΙ-ΥΜΙΑ περίοδο, ενώ τα υπόλοιπα χρονολογούνται στην ΜΜΙΙ.

¹¹ Τζεδάκης και Γαβριλάκη 1995, 890, σημ. 12 και 13, εικ. 3 και 4. Μεταξύ των αγγείων συγκαταλέγονται πολλά άωτα κωνικά κύπελλα.

¹² Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 65-68.

είναι πλατύς και κυλινδρικός, όπως άλλωστε και το κατώτερο τμήμα του κορμού. Παρατηρώντας τη μορφή κατά πρόσωπον, φαίνεται ότι δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ προσώπου και λαιμού, σε κατατομή, ωστόσο, διαπιστώνεται ότι έχει ληφθεί ιδιαίτερη μέριμνα για την απόδοση του πηγουνιού και της μύτης που εξέχουν. Η θόλος του κρανίου είναι επίπεδη. Τα μάτια αποδίδονται ξεχωριστά με επίθετα σφαιρίδια, ενώ μια βαθιά λοξή εντομή αποδίδει το στόμα. Δύο ακόμη μικρά επίθετα σφαιρίδια αποδίδουν τους μαστούς της γυναικείας μορφής. Τα χέρια του ειδωλίου είναι υψωμένα: ο βραχίονας μόλις που δηλώνεται, ενώ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον πήχη. Ο καρπός και τα δάχτυλα δεν αποδίδονται. Παρότι η βάση του είναι κυλινδρική, το ειδώλιο δεν στηρίζεται καλά. Η ελαφρώς πεπλατυσμένη βάση και ο ρομβοειδής κορμός δηλώνουν ενδεδυμένη με ποδήρες ένδυμα μορφή, χωρίς, ωστόσο, να προκύπτει αν πρόκειται για μακρύ χιτώνα ή φούστα και περικόρμιο.¹³ Η θόλος της κεφαλής είναι επίπεδη και διαπιστώνεται η παρουσία κεφαλοκαλύμματος, πιθανόν πύλου.¹⁴

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η μορφή έχει και τα δύο της χέρια υψωμένα. Το δεξί της χέρι λείπει από το ύψος του αγκώνα, αλλά, κρίνοντας από το σωζόμενο τμήμα, μπορεί κανείς να εικάσει ότι η χειρονομία ήταν ίδια με εκείνη του αριστερού. Ο τύπος της μορφής με υψωμένα τα δύο χέρια έχει απασχολήσει κατά καιρούς διάφορους μελετητές και έχει ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως. Έχει θεωρηθεί ότι παριστάνει θρηνωδό, θεά, λάτρεις κ.ά.¹⁵ Η χειρονομία σε μινωικά ειδώλια μαρτυρείται, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, στην πρόωμη νεοανακτορική περίοδο και μάλιστα στην ΥΜΙΒ.¹⁶ Βέβαια, σε άλλες μορφές τέχνης και συγκεκριμένα στη σφραγιδογλυφία, εμφανίζεται ήδη από την ΜΜΙΒ/ΠΙ¹⁷ περίοδο και φαίνεται πως είναι ανατολικής προέλευσης.¹⁸ Το νεύμα αυτό απαντά και σε αρκετά λατρευτικά ειδώλια, ενώ συχνά υπάρχει μία τάση μεταξύ των ερευνητών να ταυτίζουν τα ειδώλια με υψωμένα χέρια με λατρευτικά, αν και δεν υπάρχει κοινά αποδεκτό σύνολο χαρακτηριστικών που να υποστηρίζει τέτοιου είδους ταυτίσεις.¹⁹ Σε άρθρο της ωστόσο η F. Gaignerot-Driessen θεωρεί πως τα μεγάλα ειδώλια²⁰ των θεαινών με υψωμένα τα χέρια δεν είναι λατρευτικά αλλά αντίθετα είναι αναθήματα διαφόρων κοινωνικών ομάδων.²¹

Το ειδώλιο του Μελιδονίου, όμως, δεν είναι λατρευτικό, αλλά αποτέθηκε εκεί ως ανάθημα, σε σχέση με το φαλλόσχημο σταλαγμίτη.²² Σε αυτή την ερμηνεία οδηγούν τόσο ο τόπος εύρεσης όσο και οι μικρές διαστάσεις του. Το τελευταίο στοιχείο χαρακτηρίζει,

¹³ Και τα δύο ενδύματα μαρτυρούνται σε μινωικά ειδώλια. Για το μακρύ ολόσωμο χιτώνα, Ρεθεμνωτάκης 1988, 96: 51, εικ. 74, πίν. 79 γ-δ, 101, σημ. 319, 110: 188-189, εικ. 26 και πίν. 18, 19. Για το περικόρμιο, Ρεθεμνωτάκης 1988, 107-110, όπου και αναφορές σε παραδείγματα.

¹⁴ Ρεθεμνωτάκης 1998, 124, όπου και αναφέρονται παραδείγματα.

¹⁵ Αλεξίου 1958, 243-275.

¹⁶ Ρεθεμνωτάκης 1998, 57, σημ. 63 και 127.

¹⁷ Αλεξίου 1958, 238.

¹⁸ Αλεξίου 1958, 239 και Ρεθεμνωτάκης 1998, 153-154. Ο Ρεθεμνωτάκης υποστηρίζει ότι οι πρωιμότερες απεικονίσεις του τύπου είναι σποραδικές και έχουν μάλλον αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

¹⁹ Thomas και Wedde 2001, 5.

²⁰ Για την επιλογή του όρου ειδώλιο για τις μεγάλες μεγέθους πήλινες θεές βλ. Κούρου 2000, 351.

²¹ Gaignerot και Driessen 2012, σελ. 512-516.

²² Ανασκαφική πληροφορία που προέρχεται από τα ημερολόγια ανασκαφής του σπηλαίου του Μελιδονίου, η οποία δείχνει επίσης ότι το στρώμα δεν ήταν αδιατάρακτο.

σύμφωνα με τη Νότα Κούρου, τα αναθηματικά ειδώλια στα ιερά των πρώτων ιστορικών χρόνων.²³

Από χρονολογικής άποψης, το ειδώλιο φαίνεται να τοποθετείται στην Υπομινωική περίοδο. Η χρονολογική αυτή προσέγγιση υποστηρίζεται από τη διάσπαση της μορφής σε πολλά και σχεδόν ανεξάρτητα μεταξύ τους μέρη. Υπάρχει γενική δυσαναλογία και ασυμμετρία μεταξύ των μελών του σώματος, ενώ ο τρόπος κατασκευής είναι ατελής και πρόχειρος. Τέλος, το πρόσωπο δεν έχει σαφή περιγράμματα και τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά του φαίνονται μετέωρα, ενώ κάποια από αυτά διογκώνονται σε μεγάλο βαθμό.²⁴ Ως προς τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά του, το ειδώλιο του Μελιδονίου μοιάζει πολύ με το κεφάλι μιας φανταστικής μορφής από την Piazzale dei Sacelli της Αγίας Τριάδας, η οποία χρονολογείται στην Υπομινωική περίοδο.²⁵ Την ένταξη του ειδωλίου σε αυτήν την περίοδο επιβεβαιώνει και η χρονολόγηση αντίστοιχου από τον Πρινιά, το οποίο χρονολογείται στη Γεωμετρική περίοδο.²⁶ Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί η ομοιότητα και με το πήλινο ανδρικό ειδώλιο από τη Σύμη Βιάννου ως προς τη διαμόρφωση του ρομβοειδούς κορμού, το οποίο χρονολογείται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο.²⁷

Τα **ειδώλια 3 και 4 (εικ. 7α-δ και 8α-β)** φαίνεται πως ανήκουν όχι μόνο στον ίδιο τύπο, αλλά φιλοτεχνήθηκαν και από τον ίδιο καλλιτέχνη. Το **ειδώλιο 3 (εικ. 7α-δ)** διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Λείπει μόνο το κεφάλι της μορφής, ενώ στην περιφέρεια του ειδωλίου υπάρχουν ελάχιστες αποκρούσεις. Το σώμα της μορφής είναι συμπιεσμένο, σχεδόν επίπεδο, και διογκώνεται στο κατώτερο τμήμα του, σχηματίζοντας κυλινδρική κοίλη βάση. Τα χέρια φέρονται κατά μήκος των πλευρών και έχουν φιλοτεχνηθεί με δύο ξεχωριστά κομμάτια πηλού που έχουν επικολληθεί στο ύψος των ώμων. Παρατηρείται μία προσπάθεια πλαστικής απόδοσης του πρόσθιου τμήματος του κορμού, το οποίο καμπυλώνεται ελαφρά για να δηλωθεί το στέρνο, ενώ η αντίστοιχη οπίσθια όψη είναι ευθυτενής. Παρά την προσπάθεια αυτή, ωστόσο, το πλάσιμο δεν είναι ιδιαίτερα επιμελές. Στην πρόσθια όψη του ειδωλίου υπάρχουν εντονότατα ίχνη καψίματος από επαφή με πυρά.

Παρόμοια είναι και τα χαρακτηριστικά του **ειδωλίου 4 (εικ. 8α-β)**, το οποίο σώζεται αποσπασματικά, καθώς διατηρείται μόνο τμήμα του κορμού, περίπου από το ύψος των γλουτών μέχρι και τη γένεση του λαιμού. Το δεξιό χέρι λείπει, αλλά τα ίχνη στον πηλό δείχνουν ότι και αυτό, όπως το αριστερό, φερόταν κατά μήκος της πλευράς. Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες είναι ίδιες στα δύο ειδώλια, σε βαθμό που να επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι φιλοτεχνήθηκαν από το ίδιο άτομο. Σχετικά με το σημείο εύρεσής τους, το **ειδώλιο 4** εντοπίστηκε στο χώρο μεταξύ του δυτικότερα ευρισκόμενου λιθοσωρού και του σταλαγμίτη, στο μαύρο χώμα, ενώ το **ειδώλιο 3** στο δυτικό, διαταραγμένο τμήμα του μυχού.

Η χειρονομία των χεριών που φέρονται επί των πλευρών δεν μαρτυρείται στη μινωική Κρήτη. Συνήθως το ένα χέρι φέρεται κατά μήκος της πλευράς, ενώ το άλλο προχωρά σε κάποιου είδους χειρονομία. Τα παλαιότερα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα

²³ Κούρου 2017, 327.

²⁴ Ρεθεμνιωτάκης 1998, 87-95.

²⁵ D'Agata 1999, 72: C2.27, πίν. XLVI.

²⁶ Pautasso 2005, 179-181, εικ. 1 και 2. Χαρακτηριστικό είναι και το πρώιμο πρωτογεωμετρικό χάλκινο ειδώλιο από το Καβούσι: Λεμπέση 2002, εικ. 27.

²⁷ Λεμπέση 1975, 327-328, πίν. 260β.

παραδείγματα της χειρονομίας προέρχονται από την Αθήνα και τους Δελφούς και ανήκουν στον 8ο αι. π.Χ.²⁸ Η χειρονομία απαντά και σε πήλινα ειδώλια από την Αξό, τα οποία χρονολογούνται στην Γεωμετρική/Υπογεωμετρική περίοδο.²⁹ Τα ειδώλια του Μελιδονίου ανήκουν στην Υπομινωική περίοδο και, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, εισάγουν ένα νέο τύπο. Ο πεπεσμένος κορμός που απολήγει σε μία κυλινδρική βάση, οι ευρείς ώμοι, η κλίση που εμφανίζει ο κορμός προς τα αριστερά και η διαφορά στο πλάσιμο των δύο τμημάτων του σώματος αποτελούν χαρακτηριστικά που εμφανίζονται σε ειδώλια της Υπομινωικής περιόδου. Συγκεκριμένα, το ειδώλιο αυτό μοιάζει έντονα με υπομινωικό ειδώλιο από τη Γόρτυνα.³⁰ ενώ οι ευρείς ώμοι θυμίζουν πολύ το υπομινωικό χάλκινο ειδώλιο από το Ψυχρό.³¹

Όπως το **ειδώλιο 3**, έτσι και το **ειδώλιο 5 (εικ. 9α-δ)** εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα του μυχού, μαζί με άλλα, από διαφορετικές περιόδους των Ιστορικών Χρόνων. Στο χώρο υπήρχαν ενδείξεις επεμβάσεων, αφού, λόγω της παρουσίας της υδατοσυλλογής, ο χώρος ήταν σε χρήση μέχρι τις μέρες μας. Και αυτό το ειδώλιο σώζεται αποσπασματικά. Λείπουν το κεφάλι από το ύψος του λαιμού και τα δύο χέρια. Παριστάνεται ιστάμενη μορφή, ενδεδυμένη με ποδήρες, προφανώς, ένδυμα. Ο κυλινδρικός κορμός στο κατώτερο τμήμα διογκώνεται ελαφρά, δηλώνοντας έτσι τα πόδια. Τα χέρια, αν και λείπουν, φαίνεται ότι αναπαρήγαν κάποια χειρονομία, η οποία δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί με ασφάλεια.

Η απόκρουση που διακρίνεται στο πρόσθιο τμήμα του ειδωλίου δημιουργεί ερωτηματικά: στο σημείο αυτό που αντιστοιχεί με τη βουβωνική και όχι την κοιλιακή χώρα είχε προσαρτηθεί κάτι το οποίο έχει πλέον αποκοπεί. Το σχήμα της απόκρουσης είναι τριγωνικό, ενώ οι πτυχώσεις του πηλού περιμετρικά δεικνύουν την πίεση που ασκήθηκε στο σημείο αυτό. Για το κομμάτι που λείπει μπορούν να προταθούν δύο πιθανότητες: είτε στο σημείο αυτό προσαρτάτο ο αριστερός καρπός της μορφής είτε κάποιο άλλο κομμάτι πηλού, σε μία προσπάθεια να δηλωθεί το γεννητικό όργανο, καθώς η μορφή, στη κατάσταση στην οποία σώζεται, δεν έχει κάποιο άλλο χαρακτηριστικό φύλου. Το ποδήρες ένδυμα δεν είναι πάντοτε δηλωτικό του γυναικείου φύλου, καθώς υπάρχει και το ενδεχόμενο της ανδρικής θηλυστολίας. Οι παραστάσεις, ωστόσο, θηλυστολούντων που χαρακτηρίζονται ως ιερείς, μουσικοί ή ηνίοχοι, στη μινωική τέχνη περιορίζονται μέχρι στιγμής μόνο στη σφραγιδογλυφία, τις τοιχογραφίες και την αγγειογραφία.³² Ειδώλια με κυλινδρικό κορμό³³ χαρακτηρίζονται ανδρικά, καθώς αποδίδονται τα γεννητικά τους

²⁸ Jarosch 1994, 78-79 και σημ. 358-360.

²⁹ Rizza 1967-1968, 216-217, 273, εικ. 3: 17 και 19. Η ίδια χειρονομία απαντά και σε δύο ειδώλια από την κατάσχεση Γαϊτάνη, τα οποία βρέθηκαν στον Αϊμονα και πιθανολογείται ότι προέρχονται από την Αξό: Ρεθεμιωτάκης 1998, 44: 169 και 171, πίν. 76β και ε αντίστοιχα.

³⁰ Αριθμός Καταλόγου Μουσείου Ηρακλείου 11.258: Rizza και Scrinari 1968, 209, πίν. VIII: 32.

³¹ Naumann 1976, 21, 42, πίν. 4.2 8,2 (S6: Αριθμός Καταλόγου Μουσείου Ηρακλείου: X425).

³² Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 105, 110, 162, 180, 207, 216. Για πήλινα ειδώλια ηνιόχων της Υπομυκηναϊκής περιόδου από τον Κεραμεικό της Αθήνας, Burr 1933, 615: 296, εικ. 82.

³³ Πιθανότητα ο κυλινδρικός κορμός αποδίδει το γυναικείο σώμα. Βλ. σχετικά Lebessi 1991, 109-111, εικ. 6 και 7. Αντίθετη άποψη εκφράζει η D'Agata (1999, 119-120, σημ. 316), καθώς το ειδώλιο D 2.7 με κυλινδρικό κορμό είναι ανδρικό. Το ειδώλιο αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί μεμονωμένο ανάθημα, αλλά μαζί με το ειδώλιο D 2.8, το οποίο είναι γυναικείο, εντάσσονται στην ίδια ομάδα. Ίσως μόνο στις περιπτώσεις που το ειδώλιο ανήκε σε κάποια ομάδα ή αποτελούσε τμήμα μεγαλύτερης σύνθεσης –και είχε κυλινδρικό κορμό– να ήταν απαραίτητη η προσθήκη των ανδρικών γεννητικών οργάνων για την διάκριση του φύλου ή του ρόλου. Το

όργανα.³⁴ Έχοντας αυτά υπόψη θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι και η μορφή του Μελιδονίου είναι ανδρική και ότι το σπασμένο κομμάτι δήλωνε το ανδρικό γεννητικό όργανο. Το ωοειδές σχήμα του σπασίματος δείχνει μάλιστα ότι θα πρέπει να ήταν ιθυφαλλική. Ωστόσο τα μέχρι στιγμής γνωστά ανδρικά μετανακτορικά ειδώλια δεν είναι ιθυφαλλικά.³⁵

Την πιθανότητα να δηλώνεται το γυναικείο γεννητικό όργανο δίνει το ειδώλιο 2658 από τη Φυλακωπή της Μήλου³⁶ Στο ύψος της βουβωνικής χώρας του ειδωλίου αυτού, υπάρχει επίθετο κομμάτι ηλίου που έχει το σχήμα ανεστραμμένου U, το οποίο θεωρήθηκε ότι αναπαριστά τα γυναικεία γεννητικά όργανα.³⁷

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί και η πιθανότητα η μορφή να ακουμπούσε το ένα της χέρι, μάλλον το αριστερό, στη φούστα της, αναπαράγοντας την χειρονομία της *αιδούς*. Συνήθως η χειρονομία αυτή απαντά σε γυμνά γυναικεία ειδώλια που αποδίδονται να προφυλάσσουν από την κοινή θέα τα γεννητικά τους όργανα. Στα κρητικά ειδώλια, η χειρονομία απαντά από τον 7^ο αι. π.Χ.,³⁸ αν και σώζεται ένα χάλκινο ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής από την Πατσό με ανάλογη χειρονομία, που χρονολογείται στην ύστερη Πρωτογεωμετρική/πρώιμη Γεωμετρική περίοδο.³⁹ Ο τύπος της ενδεδυμένης γυναικείας μορφής με το χέρι σε στάση *αιδούς* είναι, δεν μαρτυρείται μέχρι στιγμής στην Κρήτη, τη Μέση Ανατολή, αλλά και την Αίγυπτο.⁴⁰ Η τοποθέτηση των χεριών συνήθως στην κοιλιακή χώρα απαντά μέχρι και τον πρώιμο 7ο αι. π.Χ.⁴¹ και αποτελεί χειρονομία μινωική, η οποία, ωστόσο, αναγνωρίζεται και σε τρία πήλινα ειδώλια από το Ηραίο της Σάμου. Τα δύο εξ' αυτών χρονολογούνται στην ύστερη Γεωμετρική περίοδο και το τρίτο χρονολογείται αμέσως μετά το 700 π.Χ.⁴² Θα πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη ενός πήλινου Πρωτογεωμετρικού (970-920 π.Χ.) ειδωλίου από το ιερό της Αφροδίτης και του Ερμή στη Σύμη Βιάννου, το οποίο απεικονίζει γυναικεία μορφή που πλαισιώνει με τα δύο της χέρια το αιδόιο, το οποίο δηλώνεται με γραπτές γραμμές επάνω στη φούστα της.⁴³

Από το ειδώλιο του Μελιδονίου λείπουν και τα δύο χέρια, λίγο κάτω από τη γένεση των ώμων. Το δεξιό χέρι της μορφής είναι σαφές ότι απομακρύνεται από τον κορμό. Το αριστερό πρέπει να φερόταν προς τα κάτω και να ήταν ελαφρά ανασηκωμένο, ακουμπώντας, ίσως, στο ύψος του σπασίματος. Το μήκος, βέβαια, του χεριού θα ήταν μεγάλο και ίσως θα δημιουργούνταν δυσαναλογία μεταξύ πήχη και βραχίονα, αντίστοιχη,

---

ανδρικό ειδώλιο από το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων δεν έχει κυλινδρικό κορμό και ανήκει και σε άλλη χρονική περίοδο: Morris 2001, πίν. LXXXa και Morris 2009, εικ. 15: 4.

³⁴ Ειδώλια αυτού του τύπου βρέθηκαν στη Σάμο: Jarosch 1994, 146: 697, πίν. 55, το οποίο είναι κοίλο και χρονολογείται περί το 690 π.Χ., και στην Αγία Τριάδα: D' Agata 1999, 119-121: ειδώλιο D 2.7, πίν. LXXIX, το οποίο αποτελεί ζευγάρι με το ειδώλιο D 2.8, D2. Θα πρέπει να σημειωθούν τα ειδώλια από την Αγορά των Αθηνών, τα οποία χαρακτηρίζονται ως ανδρικά χωρίς να δηλώνονται τα γεννητικά όργανα, επειδή θεωρείται ότι το έντονα εξέχον πηγούνι δηλώνει πρόγωνα και, κατά συνέπεια, ανδρική μορφή: Butt 1933, 614-617, εικ. 82-83 και Papadopoulos 2003, 175-176, εικ. 2 και 2: 109.

³⁵ Ρεθεμνωτάκης 1988, 116.

³⁶ Renfrew 1985, 211-212, εικ. 6. 3, πίν. 34d-e.

³⁷ Renfrew 1985, 215-216, 277.

³⁸ Jarosch 1994, 82, σημ. 388.

³⁹ Λεμπέση 2002, 70-71, σημ. 193, εικ. 39.

⁴⁰ Lebesi 2009, 526.

⁴¹ Παπαδάκης 1980, 65, εικ. 4· Λεμπέση 1981, 24, εικ. 7.

⁴² Jarosch 1994, 81-82: 541, 542, πίν. 48, 558, πίν. 49 και εικ. 7.

⁴³ Αριθμός Καταλόγου Μουσείου Ηρακλείου 20.020. Lebesi 2009, 524-529, εικ. 3 και 4.

ωστόσο, με εκείνη του αρχαϊκού ειδωλίου του Ηραιού της Σάμου.⁴⁴ Με βάση αυτό το στοιχείο, μπορεί να έχουμε ένα πρώιμο δείγμα του τύπου στην Κρήτη.

Το ειδώλιο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην Πρωτογεωμετρική περίοδο. Ανήκει, ωστόσο, στη μεγάλη κατηγορία των ειδωλίων με κυλινδρικό κορμό, τα οποία χρονολογούνται από τα ΜΜ χρόνια μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ. Το συγκεκριμένο ειδώλιο δεν μοιάζει με τα υπομινωικά **ειδώλια 3** και **4**, καθώς ο κορμός του είναι κυλινδρικός και όχι επίπεδος. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι και σε αυτό το ειδώλιο έχει ληφθεί μέριμνα για την απόδοση του στέρνου. Ο ρομβοειδής, χωρίς περαιτέρω αρθρώσεις κορμός και η μετάβαση από τους ώμους στο σπασμένο λαιμό θυμίζουν έντονα το πήλινο σύμπλεγμα από την Πατσό,⁴⁵ το οποίο χρονολογείται στη Μέση Πρωτογεωμετρική περίοδο. Στην ίδια χρονική βαθμίδα εντάσσεται και το γυναικείο ειδώλιο από την Αγία Τριάδα,⁴⁶ ο κορμός του οποίου μοιάζει με συμπιεσμένο κύλινδρο, όπως και στο υπό εξέταση ειδώλιο.

Η ομάδα των ειδωλίων του Μελιδονίου μπορεί να είναι μικρή, αλλά η μελέτη της οδηγεί σε αρκετά και σημαντικά συμπεράσματα. Η προκαταρκτική έρευνα του υλικού έχει δείξει ότι το σπήλαιο είχε χρησιμοποιηθεί ως λατρευτικός χώρος με ενδιάμεσα κενά, κατά τη ΜΜΙΙΙ/ΥΜΙ περίοδο, οπότε και αρχίζει η λατρευτική χρήση του με τη δημιουργία των λιθοσωρών στο ανατολικό τμήμα του μυχού, τον 7^ο αι. π.Χ., καθώς και τους υστεροκλασικούς, ελληνοιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.⁴⁷ Τα ειδώλια, όμως, που εξετάστηκαν και που καλύπτουν τη χρονική περίοδο από την ΜΜΙΙΑ/ΥΜΙ μέχρι την Πρωτογεωμετρική περίοδο, με το κενό της ΥΜΙΙ και ΥΜΙΙΙ περιόδου να πληρούνται από την παρουσία κεραμικής,⁴⁸ πιστοποιούν συνεχή λατρευτική χρήση τουλάχιστον κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Αναιρούν παράλληλα την υπόθεση ότι κατά την Ύστερη Ανακτορική περίοδο διαπιστώνεται κενό στη λατρευτική χρήση των σπηλαίων,⁴⁹ ένα κενό, που ίσως τελικά να οφείλεται στο γεγονός ότι ελάχιστα λατρευτικά σπήλαια έχουν ανασκαφεί συστηματικά και, κυρίως, έχουν δημοσιευτεί.

Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι η Υπομινωική περίοδος αντιπροσωπεύεται με τρία ειδώλια σπάνιου τύπου. Συγκεκριμένα το **ειδώλιο 2 (εικ. 6α-δ)**, που ανήκει στον τύπο της γυναικείας μορφής με υψωμένα χέρια αποτελεί το πρώτο ειδώλιο του τύπου αυτού από τη δυτική Κρήτη, το οποίο χρονολογείται στην Υπομινωική περίοδο.⁵⁰ Σχετικά με τα άλλα δύο ειδώλια, και αυτά ανήκουν σε έναν τύπο άγνωστο μέχρι στιγμής στην Κρήτη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, αφού η χειρονομία των χεριών που φέρονται κατά μήκος των πλευρών συνήθως θεωρείται ανατολικής προέλευσης και δεν μαρτυρείται μέχρι στιγμής στα ειδώλια του νησιού.

⁴⁴ Jarosch 1994, 146: 697, πίν. 55.

⁴⁵ Αριθμός Καταλόγου Μουσείου Ρεθύμνου Π. 460 (Συλλογή Σιγανού): βλ. Boardman 1961, 77-78, εικ. 34c· Kanta 1980, 205, εικ. 84: 4-5· Κούρου και Καρέτσου 1994, 86, 124: 3, εικ. 5α-δ· Λεμπέση 2002, 68-69, εικ. 35.

⁴⁶ Αριθμός Καταλόγου Μουσείου Ηρακλείου Π. 22351. Λεμπέση 2002, 69, σημ. 189, εικ. 36. Αντίθετα η D'Agata χρονολογεί το ειδώλιο αυτό και ένα όμοιό του στα τέλη του 8ου / αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. όχι βάσει των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, αλλά του ειδωλίου που ανήκει στον ίδιο εικονογραφικό τύπο από την παιδική ταφή στο Γαβαλομούρι Χανίων (Andreadaki-Vlasaki 1987, 324). Πιθανόν το ειδώλιο D 2.33 να αντιπροσωπεύει άλλη, νεότερη χρονική βαθμίδα: D'Agata 1999, 125-126, πίν. LXXXIII, D2.32 και D 2.33.

⁴⁷ Τζεδάκης και Γαβριλάκη 1995, 893-894.

⁴⁸ Γαβριλάκη 2010, 657.

⁴⁹ Tyree 2001, 46-47.

⁵⁰ Prent 2009, 235.

Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο αποτελούν τα ίχνη καύσης που βρέθηκαν στα τρία από τα πέντε ειδώλια που παρουσιάστηκαν. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας δεν εντοπίστηκαν ορίζοντες των υπομινωικών και των πρωτογεωμετρικών χρόνων με ίχνη πυράς. Τα επιφανειακά τους καψίματα, δείχνουν πως πετάχτηκαν στην πυρά και παρέμειναν λίγη ώρα σε αυτή. Τα **ειδώλια 2 και 4 (εικ. 6α-δ και 8α-β)** βρέθηκαν στον ίδιο ανασκαφικό ορίζοντα και κοντά το ένα με το άλλο, στην επίχωση του μαύρου χώματος, μεταξύ των λιθοσωρών και του σταλαγμίτη, η οποία δεν ήταν αδιατάρακτη, καθώς σε αυτή βρέθηκαν και λύχνοι των ελληνοιστικών χρόνων. Το μαύρο, όμως, χρώμα της, υποδηλώνει ότι το χώμα είχε καεί. Αν ληφθούν αυτά υπόψη, καθώς και το γεγονός ότι στην αίθουσα Pashley, σε χαμηλότερο επίπεδο, βρέθηκε υλικό που είχε απορριφθεί εκεί από το βόρειο μυχό,⁵¹ μπορούμε να εικάσουμε ότι οι πυρές⁵² συνέχισαν να ανάβουν τουλάχιστον μέχρι τα πρωτογεωμετρικά χρόνια και ότι, μέσα σε αυτές, οι πιστοί απέθεταν τα αναθήματά τους.

Όσον αφορά στη λατρευόμενη θεότητα, για την οποία λίγα στοιχεία διαθέτουμε, φαίνεται πως πρόκειται για μία θεότητα της γονιμότητας. Η παρουσία γυναικείων ειδωλίων περιμετρικά του φαλλόσχημου κεντρικού σταλαγμίτη δηλώνει ότι οι αναθέτες⁵³ ήταν γυναίκες. Το είδος των ειδωλίων παραπέμπει σε μία θήλεια θεότητα, ο φαλλός όμως σε μία ανδρική.⁵⁴ Ίσως εδώ να υποφώσκει η ιδέα της λατρείας δύο θεοτήτων και όχι μίας και ίσως το ζεύγος να είναι το γνώριμο ζευγάρι Αφροδίτης και Ερμή, από το οποίο αργότερα εξοβελίστηκε η Αφροδίτη.

Το στοιχείο που προκύπτει από την προκαταρκτική έρευνα είναι ότι τουλάχιστον μέχρι την ελληνοιστική περίοδο ανατίθεντο γυναικεία ειδώλια. Από την παρούσα φάση της μελέτης του υλικού δεν είναι σαφές, αν εξαρχής λατρευόταν μία γυναικεία και μία ανδρική θεότητα. Αν το **ειδώλιο 1 (εικ. 5α-γ)** θεωρηθεί ότι είναι ανδρικό, κάτι που είναι και πολύ πιθανό, και συσχετιστεί με τα πολλά κωνικά κύπελλα⁵⁵ που βρέθηκαν στο στρωματογραφικό ορίζοντα των ΜΜΠΑ/ΥΜΙ χρόνων, τότε θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι οι αναθέτες ήταν στην πλειοψηφία τους άνδρες. Τα πρώτα γυναικεία αναθήματα εμφανίζονται κατά την Υπομινωική περίοδο και προφανώς απευθύνονται σε γυναικεία θεότητα. Η πρώτη σαφής αναφορά σε γονιμική ή ερωτική⁵⁶ θεά γίνεται με το **ειδώλιο 5 (εικ. 9α-δ)**, το οποίο χρονολογείται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο. Κάτι αντιστοιχο παρατηρείται και στο ιερό Αφροδίτης και Ερμή στη Σύμη Βιάννου, όπως δηλώνει και το προαναφερθέν πρωτογεωμετρικό ειδώλιο. Ίσως η ιδέα της γυμνής γυναικείας θεότητας να είναι ανατολική,⁵⁷ αλλά ο τύπος της μορφής που είτε δείχνει είτε προστατεύει με το χέρι το αιδούιο πάνω από το ένδυμα φαίνεται πως είναι ελληνικός και μάλιστα κρητικός.

⁵¹ Γαβριλάκη 2010, 660-661.

⁵² Γαβριλάκη 2017, 202.

⁵³ Marinatos 1993, 124.

⁵⁴ Για την ταύτιση των θεοτήτων που λατρεύονται στα σπήλαια βλ. Marinatos 1993, 124-126.

⁵⁵ Η Γαβριλάκη θεωρεί ότι στα κύπελλα αυτά προσφέρονταν οι πρώτοι καρποί ως αναίμακτες προσφορές, βλ. σχετικά Γαβριλάκη 2017, 211. Παρακάτω αναφέρει όμως ότι από τον βόρειο μυχό προέρχονται και αγγεία κατανάλωσης φαγητού και ποτού, ενώ στο δυτικό τμήμα του μυχού βρέθηκαν διάσπαρτα κέρατα αιγοπροβάτων και ελαφιού (Γαβριλάκη 2018, 212 και 214). Πιθανόν τα κύπελλα να μην σχετίζονται με τους πρώτους καρπούς, αλλά με λατρευτικά γεύματα που είχαν ως κύριο συστατικό τους την πόση (drinking rituals). Βλ. σχετικά Wright 2004, 137.

⁵⁶ Για τη διάκρισή τους, Budin 2002· Lebessi 2009, 534, σημ. 62.

⁵⁷ Lebessi 2009, 539.

Από τη συνολική θεώρηση του υλικού που προέρχεται από το σπήλαιο του Μελιδονίου, φαίνεται ότι κατά τους προανακτορικούς και ανακτορικούς χρόνους λατρευόταν η Μητέρα θεά, η οποία συνοδευόταν από έναν άρρενα δευτερεύοντα θεό, όπως τον γνωρίζουμε από τη μινωική εικονογραφία. Οι ίδιοι θεοί φαίνεται πως λατρεύονταν και κατά την υπομινωική περίοδο και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Κατά τους ιστορικούς χρόνους είναι πιθανή η λατρεία του ζεύγους Ερμή και Αφροδίτης, όπως και στη Σύμη Βιάννου, λατρεία που όπως φαίνεται συνεχίστηκε μέχρι την περίοδο των επιγραφών, μεταξύ του 1^{ου} αι. π.Χ. και του 2^{ου} αι. μ.Χ.,⁵⁸ οπότε κύριος πια του σπηλαίου είναι ο Ερμής.⁵⁹

Η συνολική δημοσίευση του υλικού από το σπήλαιο του Μελιδονίου θα δώσει απαντήσεις στα ερωτήματά μας και θα εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για τα λατρευτικά δρώμενα των διαφόρων εποχών χρήσης του σπηλαίου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

1. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Ρεθύμνου: Π11901.

Ύψος: 0,71μ. Πλάτος: 0,019μ./0,038μ. Πάχος: 0,02μ./0,035μ.

Αποσπασματικά σωζόμενο ανθρωπόμορφο ειδώλιο, το οποίο διατηρείται από τη μέση και πάνω. Λείπει το δεξί του χέρι και έχει αποκρουστεί το άκρο του αριστερού καρπού. Ακουμπά το αριστερό του χέρι μπροστά στο στήθος. Το κεφάλι είναι μικρό και κυριαρχούν σε αυτό τα μεγάλα δισκοειδή μάτια, η μεγάλη μύτη και τα πτερυγίοσχημα αυτιά.

Ο πηλός είναι καστανοκόκκινος με μίκα και το επίχρισμα είναι του ίδιου χρώματος. Στην επιφάνεια του ειδωλίου διακρίνονται ίχνη του εργαλείου λείανσης, ενώ στο πρόσωπο, στο ύψος των κροτάφων, διασώζονται τα δαχτυλικά αποτυπώματα του καλλιτέχνη.

2. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Ρεθύμνου: Π29082.

Ύψος: 0,097μ. Πλάτος: 0,018μ./0,0485μ. Πάχος: 0,021μ./0,0345μ.

Πήλινο γυναικείο ειδώλιο με υψωμένα χέρια. Το ειδώλιο, πλην του δεξιού χεριού που λείπει, διατηρείται ακέραιο και σε σχετικά καλή κατάσταση. Με επίθετα σφαιρίδια δηλώνονται οι οφθαλμοί και οι μαστοί, ενώ από τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά η μύτη και το πηγούνι.

Ο πηλός είναι καστανοκίτρινος με μίκα. Παρατηρούνται ίχνη καψίματος στη βάση, στο χέρι και στο κεφάλι. Προέρχεται από τον βόρειο μυχό, από το μαύρο χόμα (στρώμα 3). Βρέθηκε στο χώρο μεταξύ των λιθοσωρών και της υδατοσυλλογής, μέσα σε μαύρο χόμα. Η επίχωση αυτή ήταν διαταραγμένη λόγω της χρήσης της υδατοσυλλογής μέχρι και τα νεότερα χρόνια⁶⁰.

3. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Ρεθύμνου: Π11905.

Ύψος: 0,132μ. Διάμετρος Βάσης: 0,042μ./0,045μ.

Γυναικείο ειδώλιο του οποίου λείπει η κεφαλή. Είναι χειροποίητο και συμπαγές. Τα χέρια φέρονται κατά μήκος των πλευρών και είναι σχηματικά αποδοσμένα. Αποτελούνται από ξεχωριστό κομμάτι πηλού και επικολλούνται στους ώμους του ειδωλίου. Στην πρόσθια όψη παρατηρείται μία προσπάθεια απόδοσης της κλίσης του στέρνου, ενώ η οπίσθια όψη είναι ευθυτενής.

Πηλός ανοικτός καστανός/ροδαλός με φαίο πυρήνα. Βρέθηκε στο δυτικό τμήμα της Κρύπτης, μαζί με άλλα ειδώλια διαφόρων εποχών. Στο συγκεκριμένο σημείο υπήρχαν ενδείξεις λαθρανασκαφής, αφού μαζί με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα βρέθηκαν και ένα πλαστικό μπουκάλι και ένα πλαστικό φλάς.

Βιβλιογραφία: Κεφαλίδου 2006, 244, 264, εικ. 18.

⁵⁸ Γαβριλάκη 2017, 167.

⁵⁹ Γαβριλάκη 2017, 222-234.

⁶⁰ Τζεδάκης και Γαβριλάκη 1995, σελ. 892.

4. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Ρεθύμνου: Π290878.

Ύψος: 0,07μ. Πλάτος: 0,046μ./0,054μ. Πάχος: 0,016μ./0,021μ.

Θραύσμα ειδωλίου, πιθανότατα γυναικείου, που φέρει τα χέρια κατά μήκος των πλευρών. Λείπει το κατώτερο τμήμα του κορμού, το κεφάλι και το αριστερό χέρι.

Ο πηλός είναι ερυθρωπός με μίκα ενώ ο πυρήνας είναι τεφρός.

5. Αριθμός ευρετηρίου Μουσείου Ρεθύμνου: Π11908.

Ύψος: 0,09μ. Πλάτος: 0,02μ./0,035μ. Πάχος: 0,014μ. /0,018μ.

Πήλινο χειροποίητο και συμπαγές ειδώλιο, γυναικείας πιθανώς μορφής. Λείπουν το κεφάλι και τα δύο χέρια από το ύψος των ώμων. Ο κορμός είναι μακρὺς και κυλινδρικός. Στο πρόσθιο τμήμα του κορμού, στο ύψος της βουβωνικής χώρας υπάρχει ένα τριγωνικό σπάσιμο από κάποιο επίθετο κομμάτι πηλού. Το δεξί τμήμα του ειδωλίου έχει τεφρό χρώμα, πιθανώς από επιδραση φωτιάς. Το ειδώλιο προέρχεται από το δυτικό τμήμα της Κρύπτης και βρέθηκε μαζί με άλλα ειδώλια διαφόρων εποχών. Στον χώρο υπήρχαν ενδείξεις για λαθρανασκαφή.

Ο πηλός είναι καστανοκόκκινος με ανοικτό καστανό/ροδαλό επιχρισμα.

Βιβλιογραφία: Γαβριλάκη 2010, εικ. 2.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Σ. 1958. «Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών», *Κρητικά Χρονικά* ΙΒ', 179-299.
- Γαβριλάκη, Ε. 1988/1990. «Μελιδόνι: σπήλαιο Μελιδονίου», *Κρητική Εστία* 3, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, 273-275.
- Γαβριλάκη, Ε. 1992. «Σπήλαιο Μελιδονίου», *ΑΔ* 47, Β'2: Χρονικά: Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Ρεθύμνης, 594.
- Γαβριλάκη, Ε. 1994/1996. «Σπήλαιο Μελιδονίου», *Κρητική Εστία* 5, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1992-1994: Νομός Ρεθύμνης, 291-293.
- Γαβριλάκη, Ε. 2010. «Οι ανασκαφές στο σπήλαιο Μελιδονίου (1987-2008)», στο Μ. Ανδριανάκης και Ί. Τζαχίλη (επιμ.), *Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* (Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008), Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων 2010, 657-667.
- Γαβριλάκη Ε. 2017. *Η διαχρονική χρήση των σπηλαίων της δυτικής Κρήτης από τη Νεολιθική Περίοδο έως σήμερα. Η περίπτωση του Σπηλαίου του Μελιδονίου*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ε. 1988. «Μελιδόνι», *Κρητική Εστία* 2, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1987: Νομός Ρεθύμνης, 305-307.
- Κεφαλίδου, Ε. 2006. «Ιερά του ανατολικού Μυλοποτάμου: οι μαρτυρίες των ειδωλίων», στο Ει. Γαβριλάκη και Γ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα: Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία* (Πάνορμο, Οκτώβριος 2003), ΙV: Ελεύθερνα – Αξός, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 227-273.
- Κούρου Ν. 2000. «Τα ειδώλα της Σίφνου: από την Μεγάλη Θεά, στην Πότνια Θηρών και στην Αρτέμιδα», στο *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου* (Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998), Τόμος Α', Αρχαίοι Χρόνοι, Αθήνα, Ίδρυμα Ευγενίδου, 351-370.
- Κούρου Ν. 2017. «Θρησκευτική Παράδοση και Υπαίθρια Ιερά κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους», στο Κ. Δανούσης και Κ. Τσικνάκης (εκδ.), *Ministerium*

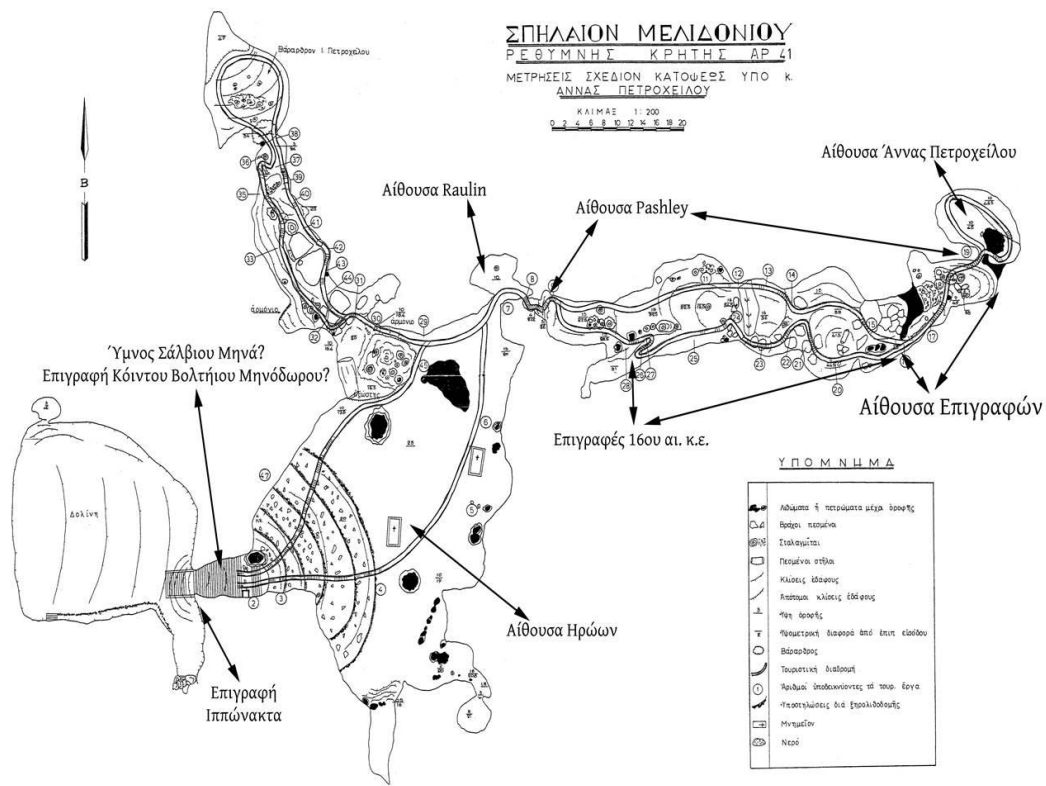
- Historiae, Τμήμα στον π. Μάρκο Φώσκολο, Τήνος, 323-337.*
- Κούρου, Ν. και Α. Καρέτσου 1994. «Το ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πατού Αμαρίου», στο Rochetti, L. (ed.), *Incunabula Graeca 96: Sybrita, La valle di Amari fra Bronzo e Ferro*, Roma: Gruppo editoriale internazionale.
- Λεμπέση, Α. 1973. «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Κρήτης», *ΠΑΕ* 128, 193-203.
- Λεμπέση, Α. 1974. «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου», *ΠΑΕ* 129, 222-227.
- Λεμπέση Α., 1975. «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου, ΠΑΕ τόμος 130 (τ.Β), 322-329
- Λεμπέση, Α. 1981. «Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας: επιβιώσεις και αναβιώσεις», *ΑΕ* 120, 1-24.
- Λεμπέση, Α. 1983. «Ιερό του Ερμού και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* 138, 348-366.
- Λεμπέση, Α. 2002. *Το Ιερό του Ερμού και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, III: Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια*, Αθήνα: Η Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 225.
- Παπαδάκης, Ν. 1980. «Γεωμετρικός-Αρχαϊκός αποθέτης στην πόλη της Σητείας», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 13, 61-67.
- Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1992. *Μινωικά πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια της Συλλογής Μεταξά. Συμβολή στη μελέτη της Μεσομινωικής πηλοπλαστικής*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1998. *Ανθρωπομορφική πηλοπλαστική στην Κρήτη, από τη Νεοανακτορική έως την Υπομινωική περίοδο*, Αθήνα: Η Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 174.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. 1971. *Μινωικόν ζώμα*, Αθήνα: Η Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 71.
- Σταμπολίδης, Ν.Χ. και Α. Καρέτσου (επιμ.) 1998. *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος – Δωδεκάνησα – Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.* Κατάλογος Έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης – ΥΠ.ΠΟ. – ΚΓ΄ Ε.Π.Κ.Α.
- Τζεδάκης, Γ. και Ε. Γαβριλάκη 1995. Η ανασκαφή στο σπήλαιο Μελιδονίου, στο Παπαδογιαννάκης, Ν. (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Α'2: Τμήμα Αρχαιολογικό (Ρέθυμνο, Οκτώβριος 1991)*, *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 11-14 (1994-1995), Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 887-894.
- Τζεδάκης, Γ. και Ε. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1987. «Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ρεθύμνης. Επαρχία Μυλοποτάμου. Σπήλαιο Μελιδονίου», *ΑΔ* 42, Β'2: Χρονικά, 576-578.
- Τζεδάκης, Γ. και Ε. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1988. «Ανασκαφικές Εργασίες. Νομός Ρεθύμνης. Σπήλαιο Μελιδονίου», *ΑΔ* 43, Β'2: Χρονικά, 558.
- Τζεδάκης, Γ. και Ε. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1989/1990. «Σπήλαιο Μελιδονίου», *Κρητική Εστία* 3, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988: Νομός Ρεθύμνης, 273-275.
- Τζιφόπουλος, Γ.Ζ. 1999. «Παρατηρήσεις σε τέσσερις επιγραφές σπηλαίων του Νομού Ρεθύμνης», *HOROS* 13, 213-224.
- Φλουρέντζος, Π. 1998. «Ειδώλιο θεάς με υψωμένα χέρια», στο *Σταμπολίδης και Καρέτσου* 1998, 86-92.
- Alroth, B. 1988. "The Positioning of Greek Votive Figurines", στο R. Hägg, N. Marinatos και G. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Cult Practice*, Stockholm: Paul Åströms Forlag,

195-203.

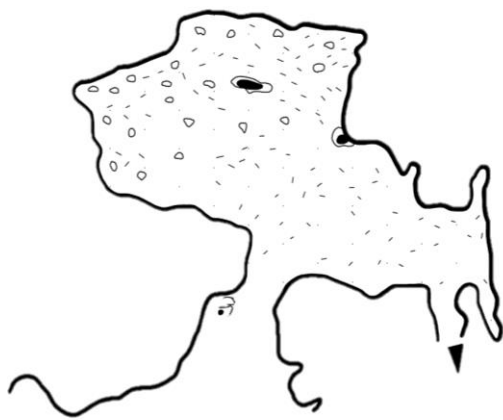
- Andreadaki-Vlasaki, M. 1987, "An Early Greek Child Burial at Gavalomouri, Kissamos", *SMEA* 26, 307-335.
- Boardman, J. 1961. *The Cretan Collection in Oxford: The Dictaeon Cave and Iron Age Crete*, Oxford: Clarendon Press.
- Budin, L.S. 2002. "Creating a Goddess of Sex", στο D. Bolger και N. Serwint (επιμ.), *Engendering Aphrodite: Women and Society in Ancient Cyprus*, Boston: American Schools of Oriental Research, 315-324.
- Burr, D. 1933. "A Geometric House and a Proto-Attic Votive Deposit", *Hesperia* 2, 542-640.
- D'Agata, A.L. 1999. *Statuine Minoiche e Post-Minoiche dai vecchi scavi di Haghia Triada (Creta)*, Monografie della Scuola Archeologie di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XI, Padova: Bottega d'Erasmus.
- D'Agata, A.L. και A. Van de Moortel (επιμ.) 2009. *Archaeologies of Cult*, Hesperia Suppl. 42, Princeton: American School of Classical Studies at Athens
- Gaignerot-Driessen, F. 2014. "Goddesses refusing to appear? Reconsidering the Late Minoan III Figures with upraised Arms", *AJA* 118, 489-520.
- Jarosch, V. 1994. *Samische Tonfiguren des 10. bis 7. Jahrhunderts v. Chr. Aus dem Heraion von Samos*, Samos XVIII, Bonn: In Kommission bei R. Habelt.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete, a Survey of Sites, Pottery and their Distribution* (Studies in Mediterranean Archaeology 58), Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Laffineur, R. και R. Hägg (επιμ.) 2001. *Proceedings of the 8th International Aegean Conference "Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age"*, (Göteborg University, 12-15 April 2000), Aegaeum 22, Liège: Université de Liège – University of Texas at Austin.
- Lebessi, A. 1991. «Flagellation ou Autoflagellation. Données iconographiques pour une tentative d'interprétation», *BCH* 115, 99-123.
- Lebessi, A. 2009. "The Erotic Goddess of the Syme Sanctuary, Crete", *A Journal of Archeology* 113, 521-545.
- Marinatos N. 1993. *Minoan Religion, Ritual, Image and Symbol*, Columbia, SC: University of South Carolina Press.
- Matz, Fr. 1958. *Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta*, *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Jahrgang 1958, Nr. 7, Akademie der Wiss., in Mainz, 385-448.
- Morris, Chr. 2001. "The Language of Gesture in Minoan Religion", στο Laffineur και Hägg 2001, 245-250.
- Morris, Chr. 2009. "Configuring the Individual: Bodies of Figurines in Minoan Crete" στο D'Agata και Van de Moortel 2009, 179-187.
- Naumann, U. 1976. *Subminoische und Protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 6, Berlin: Mann.
- Papadopoulos, K. J. 2003. *Ceramicus Redivivus, the Early Iron Age Potters' Field in the Area of the Classical Athenian Agora*, Hesperia Supplement 31, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Pautasso, A. 2005. "Una statuetta in terracotta dai recenti scavi di Prinias", στο R. Gigli (επιμ.), *Μεγάλα Νήσοι. Studi dedicate a Giovanni Rizza per il suo ottantesimo compleanno*, I, Catania: Consiglio nazionale delle ricerche IBAM, 178-182.

- Prent, M. 2005, *Cretan Sanctuaries and Cults*, Leiden-Boston: Brill.
- Prent, M. 2009. "The Survival of the Goddess with Upraised Arms: Early Iron Age Representations and Contexts", στο D'Agata και Van de Moortel 2009, 231-238.
- Renfrew, C. 1985. *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, BSA Suppl. 18, London: British School at Athens, Thames and Hudson [distributor].
- Rizza, G. 1967-1968. "Le terrecotte di Axòs", *ASAI* XLV-XLVI, 211-302.
- Rizza, G. και V. Scrinari 1968. *Santa Maria, Il Santuario sull' Acropoli di Gortina, I*, Roma: Istituto poligrafico dello Stato, Libreria.
- Rutkowski, B. 1991. *Petsofas, a Cretan Peak Sanctuary*, Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization, I. 1, Warsaw: Art and Archaeology.
- Sporn, K. 2002. *Heiligtümern und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Studien zu antiken Heiligtümern, 3, Heidelberg: Archäologie und Geschichte.
- Thomas, G.C. και Wedde, M. 2001. "Desperately Seeking Potnia", στο Laffineur και Hägg 2001, 3-13.
- Tzifopoulos, Y.Z. 2011. "Eleuthernian Pilgrims inside the Melidoni Cave (Tallaeum Antrum)", στο Ν.Χ. Σταμπολίδης και Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα, τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα: Εταιρεία Μεσοσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης: ΕΛΚΕ – Πρόγραμμα "Πλόες", 79-84.
- Tyree, L. 2001. "Diachronic Changes in Minoan Cave Cult", στο Laffineur και Hägg 2001, 39-50.
- Tyree, L. 2006. "Minoan Sacred Caves: The Natural and Political Landscape", στο Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001, Α' 2: Τμήμα Αρχαιολογικό, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 329-342.
- Wright, J. 2004. "A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society", *Hesperia* 73, 133-178.

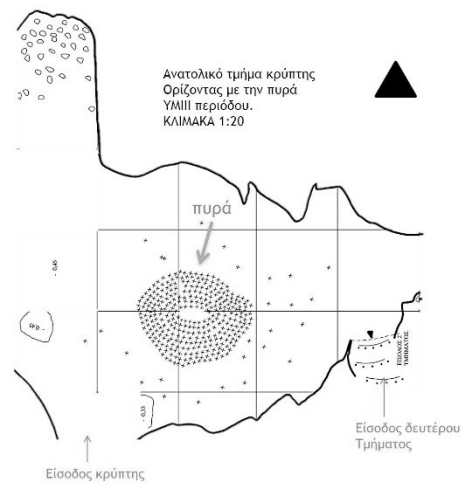
Μαρία Πατεράκη,
Αρχαιολόγος ΥΠΠΟΑ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου
Αρκαδίου 214
74100- Ρέθυμνο

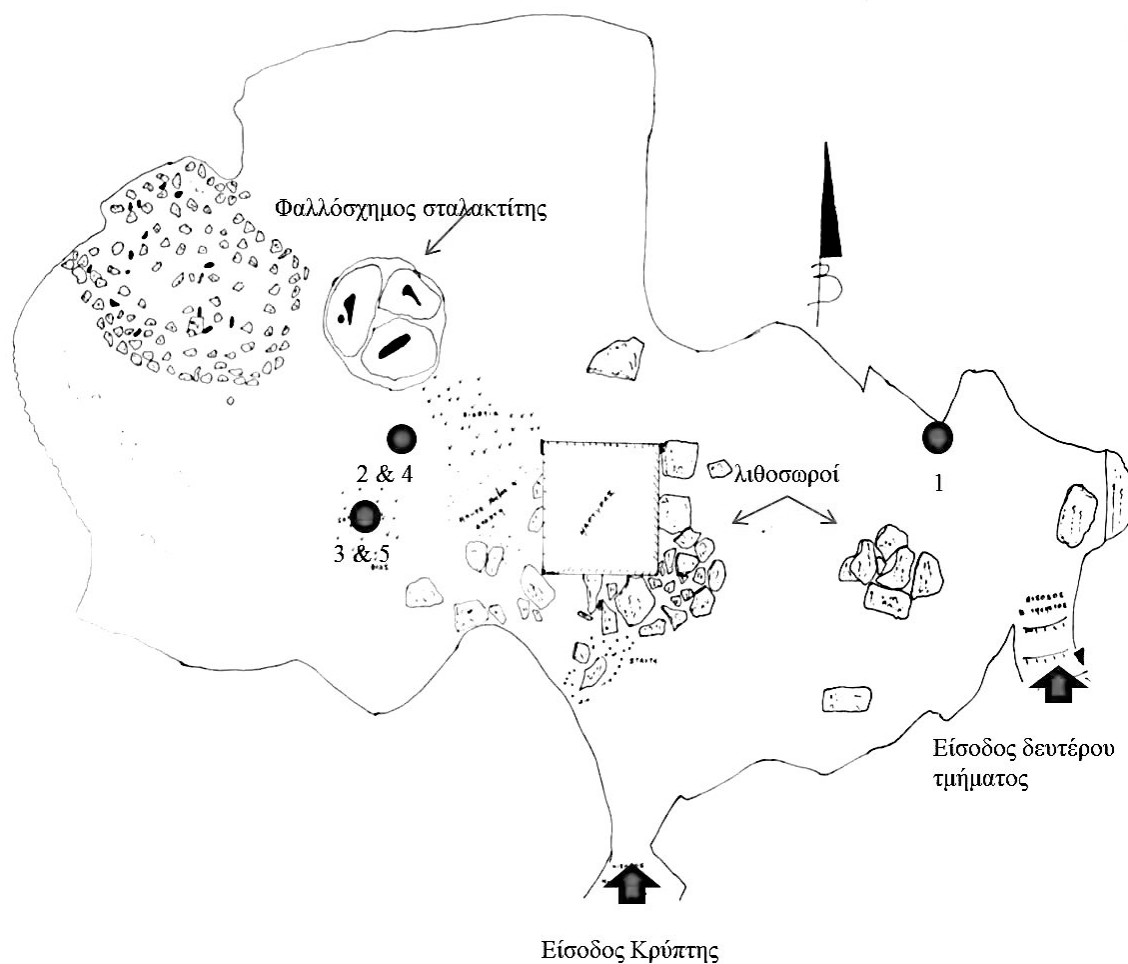
Εικ. 1. Κάτοψη του σηλαιού του Μελιδονίου

Εικ. 2. Κάτοψη της Κρύπτης (αίθουσα Raulin)

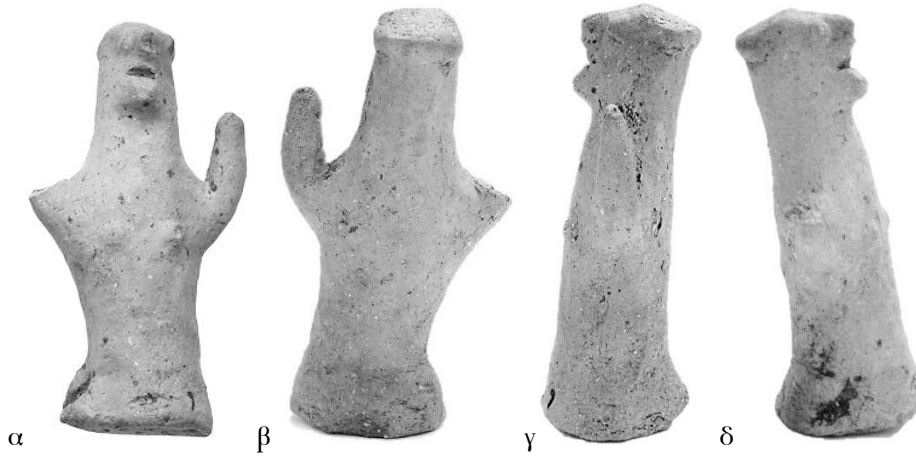
Εικ. 3. Ανατολικό τμήμα της Κρύπτης. Οριζονταςμετα κατάλοιπα της πυράς της ΥΜΙΙΙ περιόδου

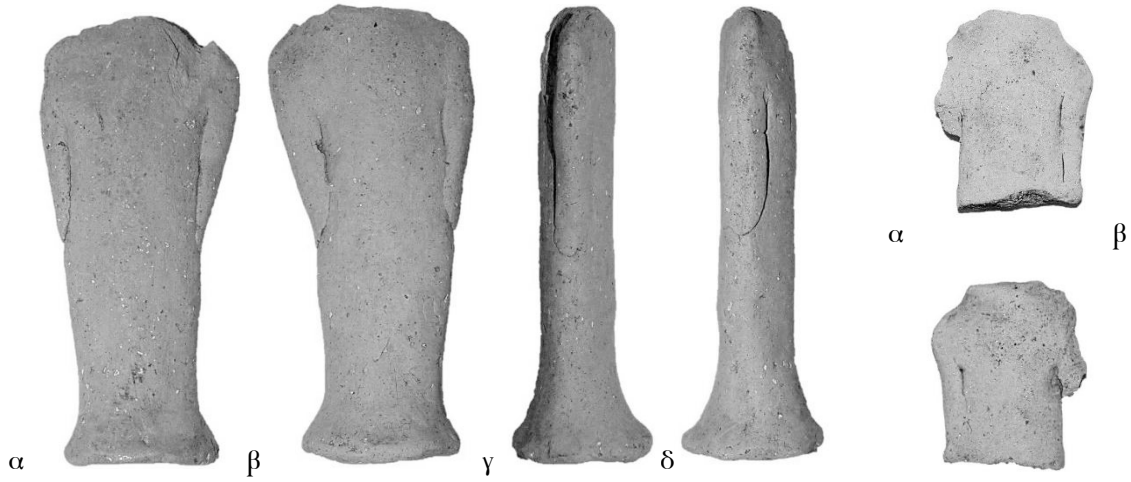
Εικ. 4. Κάτοψη της κρύπτης με τους λιθοσπορούς και τον φαλλόσχημο σταλακτίτη. Οι αριθμοί δηλώνουν τα σημεία εύρεσης των αντίστοιχων ειδωλίων. Στο ανατολικό τμήμα εικονίζεται ο MM ορίζοντας της Κρύπτης

Εικ. 5α-γ. Ειδώλιο 1

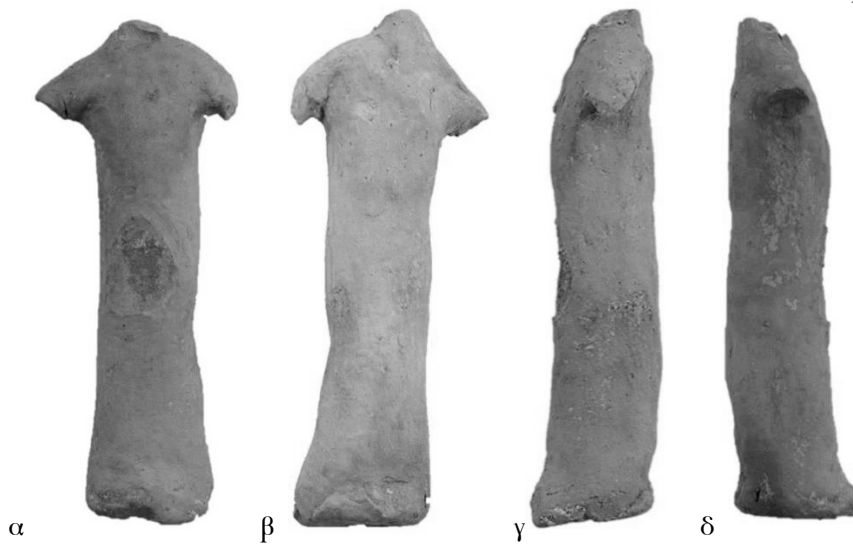

Εικ. 6α-δ. Ειδώλιο 2

Εικ. 7α-δ. Ειδώλιο 3

Εικ. 8α-β. Ειδώλιο 4

Εικ. 9α-δ. Ειδώλιο 5